

УДК 821.161.2 = 174:82–141”15/17”

Людмила ШЕВЧЕНКО-САВЧИНСЬКА,

кандидат філологічних наук

(Національний медичний університет імені О. О. Богомольця)

ЖАНРОВО-СТИЛЬОВА НАЛЕЖНІСТЬ ЛАТИНОМОВНИХ ТВОРІВ У ДАВНІЙ ЛІТЕРАТУРІ УКРАЇНИ

У статті розглядаються жанри латиномовної частини давньої української літератури. Автор робить висновок, що в неолатиністиці представлені практично всі жанри, наявні в давній українській літературі того часу, написані іншими мовами. Відмінність жанрової парадигми творів латиною полягає насамперед у кількісному представленні окремих жанрів (наприклад, перевага інтелектуальної прози над лірикою тощо).

Ключові слова: жанр, неолатиністика, українська латиномовна література.

Зацікавлення неолатиністикою як наднаціональним явищем в історії літератури прийшло на зміну тривалому негативному ставленню та упередженням, спричиненими її незнанням. Ці студії мають особливе значення в Україні, де відкриття латиномовної сторінки духовного життя ламає культурно-історичні стереотипи про інтенсивність і спрямування культурного розвитку в XV–XVIII ст. Через недослідженість явища потрібно починати зі з'ясування питань, без яких важко досягнути суті цього літературного феномену, зокрема, йдеться про жанрово-стильову належність латиномовних творів давньої української літератури.

Жанр є одним із основних елементів систематизації літературного матеріалу, що класифікує твори за типами їх художньої структури. Після Аристотеля, який у «Поетиці» першим систематизував літературні види, тривалий час дослідники та письменники були твердо переконані, що це закономірна, раз і назавжди закріплена система, і завдання автора – досягнути якнайповнішої відповідності його твору характеристикам обраного жанру. Російський учений Б. Ріфтин [1] називає серед основних ознак європейської літератури Середніх віків традиційність: мовно-стилістичні засоби, власне мова були жанрово зумовлені і не залежали від волі автора; загальна видова система характеризувалася тим, що в її центрі розташовувалися функціональні жанри внутрішньолітературного спрямування, які слугували універсальній релігійній системі; нефункціональні ж (белетристика) залишалися на периферії системи. У більшості середньовічних літератур існували усталені літературні мови, що перебували в гострому протиріччі з розмовними. З настанням Нового часу відбувається поступова заміна центру ваги між функціональними і нефункціональними жанрами, які з периферії переміщуються до центру літературного розвитку; рівновага між обома типами характерна для перехідного періоду.

Для неолатиніста, чийм матеріалом досліджень є переважно тексти доби Ренесансу та пост-Ренесансу, визначення жанрового репертуару тільки почасти спрощується наявністю риторик і поетик, наповнених детальними алгоритмами, «як робити вірші / прозу / драматичні твори» та незмінним упродовж кількох століть творчим імперативом наслідування, завдяки чому для багатьох поколінь письменників латиномовна література слугувала школою стилістики і джерелом художніх образів у ході розвитку національних літератур.

Розуміння жанру як готової структури свого часу викликало появу низки нормативних поетик, які містили вказівки щодо того, як саме повинні бути написані ода або трагедія; вершиною такого типу творів є трактати Юлія Скалігера «Поетика» (1594) та Ніколи Буало «Поетичне мистецтво» (1674). Однак уже барокові теоретики починають відходити від подібного сприймання літературної систематизації, вважаючи, що метафора здатна поєднати будь-що. На відміну від попередників, які або не помічали змін і відхилення від канонів, або сприймали їх як псування, невиправдане уникання зразків, Тезауро, Грасіан та їхні послідовники сприяли розхитуванню традиційної жанрової системи. Ці внутрішньолітературні процеси перебували у тісному зв'язку з новими реаліями соціально-економічного та духовного життя суспільства, і зайшли настільки далеко, що нормативні поетики перестали бути придатними для опису літературної реальності й не могли виконувати свою основну донедавна функцію – регламентувати творчий процес.

Попри нерозривний зв'язок літератури з історією, надмірна увага до відображення в ній історико-соціальних процесів може зашкодити дослідженню власне літератури. Так, акцентування кількасотлітньої бездержавності українського народу спричинило виникнення концепції неповноти нашої літератури, якої дотримувався, зокрема, Д. Чижевський: «Багатьом жанрам не давали розвинутися обставини, і зокрема неможливість друкувати ці твори (...). Деякі гатунки все ж розвинулися надзвичайно широко» [2]. Г. Грабович, віддаючи належне праці Д. Чижевського як винятковій спробі охопити історію літератури – розвиток, різновиди, внутрішню динаміку – лише з урахуванням іманентних критеріїв, тобто історію власне жанрів і стилів, а не суспільних, громадських, політичних чинників, зв'язків тощо, не погоджується щодо української літературної неповноти [3, с. 16].

Усвідомлення важливості ідеологічно незаангажованого підходу до визначення жанрового репертуару української літератури на кожному етапі її розвитку й активне опрацювання цієї проблематики – надбання сучасної літературознавчої науки. Виходячи з того, що жанр – це форма мистецької філософії, спосіб обсервації життя, художня модель світу, сучасні генологи активно розробляють поняття жанрової матриці, яка є «структур-інваріант жанру, генетично зумовлений комплекс найбільш усталених ознак, що

залишаються атрибутивними впродовж усього історичного життя жанру» [4, с. 199].

Досягнути мети нашої статті – окреслення жанрового репертуару латиномовної спадщини давніх українських письменників XV–XVIII ст. (включно з авторами україно-іонаціонального порубіжжя) буде значно простіше, якщо враховувати генологічні концепції, представлені в тогочасних поетиках та риториках (переважна більшість яких написані латинською мовою). Це не означає, що на теоретичні праці варто покладатися більше, ніж на результати творчої практики: по-перше, у зв'язку з тим, що не все з античних набутків, до яких українські теоретики ставилися з великим пієтетом, прижилося – дещо так і залишилося теорією; по-друге, студенти, які навчалися в Україні або згідно з настановами курсу, розробленого місцевим викладачем, часто знайомилися з іншими аналогічними працями авторів з далекого і близького зарубіжжя (непрямий доказ – рукописні праці з Перемишля, Люблина, Вільна, що зберігаються у київських книгосховищах); по-третє, творчий процес ніколи, навіть у часи панування канону, не піддавався цілковитому регламентуванню.

Присвячена дослідженню формування та розвитку теорії літератури в Україні XVII – XVIII ст. і базована на потужній джерельній основі монографія В. Маслюка цікава для нас тим, що вчений розглядає в ній поняття поезії і художньої прози в українських латиномовних поетиках і риториках того часу, вчення про ритміко-метричну структуру віршованої мови, стилістичну теорію професорів українських шкіл і питання стилю бароко, а також теорію літературних жанрів і видів. Однак, аналізуючи погляди авторів шкільних поетик і риторик XVII – пер. пол. XVIII ст. на суть тогочасної художньої прози, В. Маслюк зараховує до неї, фактично, лише орації. При тому, що в праці «*De arte rhetorica*» Теофан Прокопович, навчаючи, як писати вдалі листи, визнавав епістолографію багато в чому подібною до риторики – це підкреслювалося ним не так послідовно, як подібність між поезією та риторикою, – ймовірно, через більшу очевидність. Водночас, в описі Прокоповичем функцій листа можна помітити спорідненість епістолографічного виду літератури з етикетним. Зважаючи на розмитість жанрових меж у давній філологічній думці, зрозуміло, чому проф. В. Маслюк зараховує до художньої прози лише орації: у поетиках і риториках наполегливо підкреслювалася їхня подібність до поезії. Автори передмови до антології української поезії XVII ст. висловлюються недвозначно: «Художньою літературою в цей час вважалася тільки поезія» [5, с. 8].

Наявні відомості про літературно-теоретичну думку окресленого в дослідженні періоду свідчать: історіографічна, інтелектуальна, богословська, філософська, епістолографічна проза (внутрішня диференціація через змішування функцій була ще досить слабка) сприймалася швидше як низка літературних жанрів. Д. Наливайко послідовно доводить, що до системи тогочасних прозових жанрів належали

історіографія і пов'язана з нею біографія, ораторські жанри – промови, дискусії та декламації, епістолографія (листи, послання тощо), а також полемічна, публіцистична, філософська й наукова література. Яскравого розвитку набули жанри діалогу й памфлету, дуже поширеним був трактат, який мав переважно філософсько-науковий характер і відзначався широким проблемно-тематичним діапазоном [6]. На думку італійського дослідника Е. Гарена, проза Відродження була вираженням усієї сфери духовної активності нової цивілізації, що народжувалася [7, с. 9-10].

Працюючи з латиномовними прозовими текстами, легко дійти до висновку: дослідження з історії давньої української літератури мають поширюватися не лише на твори, що, за сучасними уявленнями, стосуються красивого письма, а й на історіографічні, публіцистичні, твори «літератури факту» (описи мандрівок, мемуари, листи, щоденники, послання, реляції, трактати тощо), оскільки ці підвиди, поєднуючи у своїй структурі як науково-інформативні, так і літературно-художні різні елементи і функції, відокремлювалися один від одного дуже тонкою і рухомою гранню [6, с. 16]. На думку багатьох сучасних дослідників, до белетристики відносили передусім написане віршами (поезія і драма), прозові твори водночас виконували науково-інформативні та літературно-художні функції.

Отже, перед українськими дослідниками постає потреба з'ясування часу та умов формування вітчизняної белетристики, особливу роль у становленні якої відіграли саме латиномовні автори та їхні твори. За словами П. Білоуса, проблема реконструкції давніх жанрів у літературознавчій науці вирішувалася переважно способом їх виявлення (у формі конкретних творів), опису, реєстрації і закріплення за певним літературно-культурним явищем. У результаті виходила описова інвентаризація жанрів, кожен з яких мав вигляд або самодостатньої текстової одиниці, або співіснував із подібними собі у невеликому жанровому комплексі [8, с. 21].

На сьогодні латиномовні поетики є більш вивченими у вітчизняному літературознавстві, ніж сама література латинською мовою, а в дослідженнях жанрів давньої української літератури досі ігнорується її латиномовна сторінка. Серед дослідників, у сфері наукових зацікавлень яких лежить історія української літератури, чимало тих, хто входить до авторського колективу сучасних навчальних програм для вищої школи, а також шкільних підручників. Саме від них можна сподіватися заповнення лакун у знаннях молодого покоління про літературу України – адже укладаючи програми та створюючи підручники, автори мають змогу представляти новітні наукові досягнення у доступній для початківців формі та зародити цікавість майбутніх дослідників до малодосліджених літературознавчих проблем. Проте складений за результатами аналізу згаданих навчально-методичних напрацювань перелік жанрів давньої української літератури має такий вигляд: 1) середньовічна література – літописання, агіографія, ораторська та учительна, паломницька проза,

героїко-епічна поезія; 2) доба Ренесансу: відроджені античні різновиди поезії, полеміка, наукові трактати; 3) Бароко: історично-мемуарна проза (козацькі літописи, діаріуші, подорожні нотатки), барокова поезія (релігійна, інтимна лірика, курйозні, фігурні вірші), драма (шкільна, вертепна, інтермедії).

В Україні, як і в решті європейських країн, література латинською мовою творилася упродовж настільки тривалого часу (XV–XIX ст.), що нині у своєму розпорядженні дослідники мають твори, які належать добі Відродження, Бароко, Класицизму і навіть Просвітництва. Значна частина української латиномовної поезії позначена бароковим впливом, однак ще більше творів мають виразні ознаки класицизму, що зумовлене особливостями суспільно-культурного розвитку українського суспільства. О. Савчук слушно застерігає від надмірного захоплення ренесансно-бароковою проблематикою на шкоду висвітленню питання класицизму, існування якого в українській літературі сьогодні так само очевидне [9, с. 139]. Численні публікації, у тому числі творів та їхніх уривків, переконливо свідчать, що латиномовна сторінка розвитку літератури України представлена не лише поезією, а й різножанровою прозою, – всупереч тому уявленню, яке може скластися через наповнення сучасних навчальних університетських та шкільних програм.

У період, коли письменство найінтенсивніше послугоувалося латинською мовою, саме поезія виконувала функції белетристики, а проза сприймалася як щось більш утилітарне (чи не найбільше художності вимагалось від проповідей та етикетних творів). Серед аналізованих латиномовних творів не було виявлено тих, які б відповідали визначенню розповідної художньої прози – на зразок романів, повістей, оповідань тощо. Хоча в літературі національною мовою згадані жанри наприкінці взятого нами до розгляду часового проміжку (поч. XIX ст.) вже існували. Це пов'язане з особливостями ролі, що її виконувала латинська мова в українській культурі. Проте латиномовний чинник формування української белетристики важливий і потребує окремого розгляду. З іншого боку, чи не найбільша приваба досліджень прози якраз і полягає в тому, що на «латиномовному» відтинку часу (XV–XIX ст.) у нашій літературі відбулося охудожнення окремих прозових видів. Це слухна нагода простежити розвиток жанрів: як, наприклад, хроніки XVI ст. у XVII-му наповнюються тропами, у XVIII перетворюються на історіографічні твори, що далі еволюціонують в історичну прозу та наукову історіографію тощо.

Кожна нова епоха вносила свої корективи до переліку і визначення літературних жанрів – залежно від власної ідейно-естетичної платформи. Жанрова система – стійка єдність жанрових форм у синхронічному аспекті, коли ці форми існують у єдиному художньому світоглядному просторі, контактують поміж собою, мають певні зв'язки, притягуються і відштовхуються. Таким чином, про жанрову систему, що характеризується спільними тематичними, сюжетними, образними, художньо-виражальними

параметрами і зазнає переформування відповідно до місцевих потреб, світоглядних критеріїв, естетичних смаків тощо, варто говорити у межах конкретної літературної доби.

Література латинською мовою, що творилася українцями, в Україні, про Україну, жанрово-тематично різноманітна і піддається доволі чіткому категоріюванню – це полемічно-публіцистичні (конфесійні) твори, релігійно-філософська лірика, історіографічні, інтелектуальні, етикетні твори, епістолографія. Жанровий поділ латиномовної спадщини в українській літературі кін. XV – поч. XIX ст. на тлі системи жанрів української літератури XV – XIX ст., визначення міри відповідності класичним зразкам у порівнянні з україномовними творами одного жанру – ці важливі, з огляду на величезний обсяг написаного, аспекти досліджень української неолатиністики були започатковані вітчизняними вченими у 80-і рр. XX ст., отримали продовження у нашій попередній праці [10] і потребують подальшого розвитку.

Конфесійна література, без перебільшення, – окремий вимір: тут є проза (агіографія, богословські трактати, проповіді, пасторальні послання тощо), поезія (молитви, гімни, енкомії, релігійна лірика), драма (містерії, міраклі, мораліте, шкільна драматургія). Основними жанрами латиномовної конфесійної літератури в Україні були трактати, тези релігійних диспутів, релігійна лірика, полемічні твори, проповіді, агіографія. Міжконфесійна полеміка, що набула поширення у XVI–XVII ст., втілювалася переважно у трактати та ляментатії. Церковний епістолярій представлений приватними листами релігійного змісту між духовенством і мирянами; сьогодні маємо підстави говорити про етикетні твори у конфесійній літературі (вітання, подяки, запрошення тощо).

Епістолографія, що веде свій початок у нас від часів Київської Русі, була позначена впливом античної форми. Латиномовну **епістолографію** представляють листи, послання, щоденники, нотатки. Якщо традиція латиномовного листування була започаткована ще задовго до широкого розповсюдження латинської мови в українській писемній культурі, то щоденники під впливом антропоцентричних ідей Відродження, зокрема, латиномовні, поширюються у нас пізніше; особливої популярності це явище набуває в бурхливому XVII ст. Подорожні нотатки – це майже виключно зарубіжна латиномовна україніка. Втім, цей вид ще досить складно відрізнити від етнографічних описів та спроб створити історичний портрет інших (передусім сусідніх) народів.

Розвиткові української традиції сприяли латиномовні листи і послання українських культурних діячів XV– XIX ст., які відображали життєвий досвід, світогляд, естетичні уподобання та політичні погляди своїх авторів, індивідуальні риси адресанта, ставлення до адресата тощо (епістоли Юрія Дрогобича, Станіслава Оріховського, Йосифа Рутського, Мелетія Смотрицького, Андрія Бачинського). Залишаючись фактом приватного життя своїх авторів, листи часто стають свідченням культурного життя нації

(наприклад, латиномовні листи Григорія Сковороди). «Навіть і в листах слов'янськими мовами зустрічаємо латинські уступи, цитати або окремі формулювання, зокрема – якщо автори потребували термінологічного виразу для своєї думки» [11, с. 267].

Українська **історіографія**, як і решта новоєвропейських, зародилася і на ранніх етапах формувалася у монастирях: жанр літопису налічує десять століть свого існування (з кін. X до серед. XX ст.). Латиномовні хроніки католицьких монастирів на території України – не набагато пізніше явище. Окрім хронік, латинською мовою у XV – XIX ст. були створені численні життєписи духовних осіб, історії краю, окремих родів, фундацій тощо.

Продовження і поглиблення студій потребує історіографічна проза Симона Окольного, Бартоломея Зиморовича, Яна Юзефовича, Йоанкія Базилівича, Михайла Лучка, Михайла Гарасевича та інші твори – передусім різноманітні літописи та хроніки менш відомих чи анонімних авторів, які послуговувалися латиною. Це важливі історичні джерела, а основне – вони дають уявлення про ставлення до певних подій з боку представників різних соціальних верств та етнічних груп населення України, тодішні засоби і способи викладу.

На тлі бурхливих історичних подій героїзація в літературі набуває особливого значення. Поширення набувають енкомії, які прославляють окремий звитяжний вчинок героя або його чесноту. Прозові промови такого ж змісту у риториках називалися панегіриками. **Етикетна література** поділяється на панегірики, епіталами, генетліакони, епіцедії, патетичні твори, парамітетику, евхаристику. Характерними рисами більшості проаналізованих нами творів є поєднання поезії і прози та двомовність в одному творі. Активний розвиток етикетної поезії та прози – наслідок поширення в суспільстві ідей ренесансного гуманізму й антропоцентризму.

На початку позначеного латиномовністю періоду ще зарано говорити про наукову літературу як таку, тогочасні наукові тексти більш коректно називати **інтелектуальною прозою** – це наукові трактати, тези філософських диспутів, підручники, конспекти лекцій та творів іноземних авторів. У багатьох із них можна знайти формальні ознаки наукового тексту, зокрема, історію вивчення проблеми, цитати, посилання тощо. Аналіз наукових трактатів із медицини, астрономії, філософії Юрія Дрогобича, Касіяна Саковича, етнографічні описи Яна Ласіцького, з хімії та медицини Еразма Сикста (Мриголода), Фаустина Гродзицького про піротехніку (конспект Ігнатія Богатка), Теофана Прокоповича (чудові зразки латиномовної інтелектуальної прози, що значно ближчі до наукового, аніж навіть до науково-публіцистичного стилю) дасть більш чітке уявлення про рівень наукових знань у різних галузях, їх поширення в українських землях, а також про коло зацікавлень учених того часу, про виражальні засоби, якими вони послуговувалися для передачі своїх ідей та роздумів.

Опрацьований матеріал дає змогу вже зараз робити перші висновки та узагальнення, й один із них – це те, що латиномовна література, маючи низку

специфічних рис, залишається, мовною версією національної, ще одним засобом вираження в письменницьких руках, а не абсолютно самобутнім явищем, оскільки виключно латиномовних письменників ані серед українських, ані серед, наприклад, польських в окресленому періоді не виявлено. Це підтверджується результатами здійсненого аналізу жанрової належності творів латинською мовою: значних відмінностей, крім деяких виявів авторської оригінальності, у її жанровому репертуарі, порівняно з україномовною, не спостерігається.

Різниця полягає, швидше, в кількісному представленні деяких жанрів, залежно від мови та конкретного періоду. Так, наукові трактати, католицька та греко-католицька конфесійна література були переважно латиномовними, а історіографічні описи та етикетна література цілком співмірні за кількістю з україно- та польськомовними. Причини цього не варто шукати лише в особливостях суспільно-історичного життя України (для порівняння – висновок британського неолатиніста: «На диво, бурхливої любовної лірики, написаної англійцями на латині, було небагато» [12, с. 59]). За твердженням Джеймса Бінса, автори інтелектуальних латиномовних творів – це не лише представники точних наук, «вони творили у всіх сферах людської розумової діяльності, які лиш знаходять вираження на письмі. Іншими словами, можна віднайти латиномовні паралелі та аналоги для всіх видів письма, що зустрічаються в національних літературах Європи» [12., с. 43]. Проте в дечому неолатиністика доповнює картину розвитку національної літератури неповторними, лише їй властивими рисами, визначення і дослідження яких і є завданням сучасних науковців.

Література:

1. Dostálová, Růžena. Byzantská vzdělanost / Dostálová, Růžena. – Praha: Vyšehrad, 2003.
2. Чижевський Д. Історія української літератури : [Електронний ресурс] / Д. Чижевський. – Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/chyzh/chy10.htm>.
3. Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка / Григорій Грабович. – К. : Основи, 1997. – 604 с.
4. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. – Чернівці : Золоті литаври, 2001. – 636 с.
5. Українська поезія XVII ст. (перша половина) : антологія / упоряд., вступ. ст. та прим. В. В. Яременка. – К. : Рад. письм., 1988. – 380 с.
6. Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Д. Наливайко. – К. : Дніпро. – 284 с.
7. Garran, J. Ph. Recherches politiques sur l'Etat ancien et moderne de la Pologne, appliquées à sa dernière Révolution. – Paris.
8. Білоус П. Жанрова система української літератури (період Київської Русі) / Петро Білоус // Слово і Час. – 2002. – № 2. – С. 19-23.
9. Савчук О. М. Творчість Павла Русина з Кросна і деякі питання рецепції латинської традиції в українському віршуванні XVI–XVIII ст. : дис. ... канд. філол. наук / О. М. Савчук. – К., 1994. – 209 с.

10. Шевченко-Савчинська Л. Етикетна латиномовна поезія в українській літературі XVI–XVIII ст. : дис. ... канд. філол. наук / Л. Шевченко-Савчинська. – К., 2005. – 253 с.
11. Чижевський Д. Історія української літератури / Д. Чижевський. – К. : Видавничий центр «Академія», 2003. – 568 с.
12. Біннс Дж. Гарріот та латиномовна культура його часу / Джеймс Біннс // Ренесансні студії. Вип. 12-13. – Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2009. – С. 41-64.
13. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні / В. Литвинов. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 472 с.

Л. Шевченко-Савчинская. Жанрово-стилевая принадлежность латиноязычных произведений в древней литературе Украины

В статье рассматриваются жанры латиноязычной части древней украинской литературы. Автор приходит к выводу, что в неолатинистике представлены практически все жанры, существующие в древней украинской литературе того времени, написанной на других языках. Отличие жанровой парадигмы произведений на латыни заключается, прежде всего, в количественном представлении отдельных жанров (например, преимущество интеллектуальной прозы по сравнению с лирикой и т.п.).

Ключевые слова: жанр, неолатинистика, украинская латиноязычная литература.

L. Shewchenko-Sawchynska. Genre Attribution of Latin-language Works in Old Ukrainian Literature

The author of the article examines genres of the Latin-language part of Old Ukrainian literature and concludes that there are practically all genres that have been in Old Ukrainian literature of that time written in other languages. First of all the difference of genre paradigm of the Latin writing consist in quantitative representation of some genres (e. g. the prevalence of knowledge-based prose above lyrics).

Keywords: genre, Neo-Latin studies, Ukrainian Latin-language literature.